

Найбільшому в Україні Національному природному парку «Подільські Товтри» – 20 років

Любінська Л. Г., доктор біологічних наук, старший науковий співробітник
НПП «Подільські Товтри»

Кучинська О. П., голова Кам'янець-Подільського осередку ВЕЛ

Полудняк А. О., директор

Ковальчук С. І., старший науковий співробітник, заслужений
природоохоронець України

Національний природний парк «Подільські Товтри

Матвеев М. Д., декан природничого факультету Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

Пропозиції щодо створення на теренах Товтрової гряди природного парку надходили ще в 1972 р. від природоохоронців та в 1977 р. від науковців – на розширеному засіданні вченої ради Кам'янець-Подільського обласного відділу Географічного товариства України при АН України [6]. Наприкінці 70-х рр. на необхідність створення Придністровського державного природного парку вказали Є. К. Лазаренко, В. Г. Бондарчук, О. М. Маринич, Б. В. Заверуха та місцеві природодослідники М. М. Бабанський, С. І. Ковальчук, М. М. Круцкевич, М. А. Задорожний. У 1983 р. виходить публікація С. В. Зелінки й С. С. Стойка, в якій автори пропонують один з варіантів територіального формування природного парку в межах Тернопільської та Хмельницької областей загальною площею 75–80 тис. га, який в перспективі стане основою національного парку [4]. У 1984–1988 рр. фахівці Інституту ботаніки АН України (Заверуха Б. В., Чернявський А. В., Любінська Л. Г. та ін.) проводять експедиції для обстеження Подільських Товтр. Протягом 1970–1995 рр. активізується робота місцевих науковців, природоохоронців, лісників, які проводять обстеження та обґрунтовують створення 24 заказників, 31 пам'ятки природи, 1 урочища для формування об'єктів, що стануть структурними одиницями майбутнього парку.

Національний природний парк (НПП) «Подільські Товтри» був створений Указом Президента України № 474/96 від 27 червня 1996 р. з метою збереження, відтворення й раціонального використання природних ландшафтів Поділля з унікальними історико-культурними комплексами, які мають велике природоохоронне, естетичне, наукове, рекреаційне та оздоровче значення. НПП «Подільські Товтри» є природоохоронною, рекреаційною, культурно-освітньою, науково-дослідною установою загальнодержавного значення, діє на підставі «Положення...» і підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. Національний парк є ключовою територією державної екологічної мережі України.

Про значущість парку свідчить і той факт, що 26 серпня 2008 року завдяки активному голосуванню наших прихильників Національний природний парк «Подільські Товтри» увійшов до Семи природних чудес України.

Виконання основних завдань, які покладено на установу, забезпечують науково-дослідний відділ, відділ державної охорони природно-заповідного фонду, відділ рекреації та екологічної освіти, фінансово-економічний відділ, господарський відділ та 4 природоохоронні науково-дослідні відділення (Наддністрянське, Староушицьке, Кам'янець-Подільське, Чемеровецьке).

Загальна площа НПП – 261325 га. В постійне користування національному парку передано 3081,5 га, решту території – 258234,5 га – включено до загальної площі парку без вилучення у землекористувачів. Станом на 31 грудня 2015 р. обсяг наданих у постійне користування земель становить 4536,0 га, або 1,74% загальної площі НПП. До складу НПП повністю увійшли території Кам'янець-Подільського, Чемеровецького районів та частина Городоцького району Хмельницької області.

За фізико-географічною характеристикою об'єкт розташований у Красилівсько-Ярмолинецькому та Верхньоушицькому районах Середньо-Подільської височинної області та Гримайлівсько-Гусятинському, Чортківсько-Кам'янець-Подільському Товтровому районах Західно-

Подільської височинної області Західно-Подільського краю Зони широколистяних лісів Східноєвропейської рівнинної країни. НПП поєднав два цінні геологічні утворення міжнародного рівня – Товтрову гряди та різновікові геологічні відслонення системи каньйонів частини лівих приток Дністра та його лівого берега. За геоботанічним районуванням (Дідух, Шеляг-Сосонко, 2003), одна частина парку належить до Покутсько-Медоборського округу букових, грабово-дубових та дубових лісів, справжніх та остепнених лук та лучних степів Південнопольсько-Західноподільської підпровінції широколистяних лісів, лук, лучних степів та евтрофних боліт Центральноєвропейської провінції широколистяних лісів Європейської широколистянолісової області, інша – до Центральноподільського округу грабово-дубових і дубових лісів та суходільних лук Української лісостепової підпровінції Східноєвропейської лісостепової провінції дубових лісів, остепнених лук та лучних степів Лісостепової підобласті Євразійської степової області [1]. За флористичним районуванням (Заверуха, 1985) територія НПП належить до Ростоцько-Подільського округу Люблінсько-Волинсько-Подільської підпровінції Центральноєвропейської провінції Європейської області Північно-палеарктичного підцарства Голарктичного царства [2].

Територія НПП поєднує дві геологічні структури: придністровські каньйони й Товтрову гряди. В геологічному плані Придністров'я відповідає Подільському виступу кристалічного фундаменту, внаслідок чого тільки тут на значній території відслонені відклади верхнього докембрію (венду), палеозою (кембрій, ордовик, силур), мезозою (крейда), кайнозою (неоген) та четвертинні. Силур становить основну частину розрізу палеозойських відкладів у межах території парку, і всі геологічні яруси можна побачити на еталонному світовому розрізі Китайгородського відслонення.

Товтри – унікальна ландшафтна система, що не має аналогів в Україні. Генетично – це типовий бар'єрний риф неогеново-міоценового моря, що простягається вузькою смугою майже на 200 км через Подільську височину

від Кременецької гряди (с. Підкамінь) до р. Дністра в районі Кам'янця-Подільського. В геологічному відношенні товтри – пасмо міцних міоценових вапняків потужністю від 1,5 до 55 м, що залягають на розмитій поверхні палеогенових чи крейдових відкладів (пісків, пісковиків, мергелів).

За інвентаризацією, проведеною в 2007–2009 рр., Товтровий кряж налічує 191 товтру. Найбільша кількість їх припадає на Чемеровеччину (108). Решту поділяють Городоцький (32) та Кам'янець-Подільський (51) райони. Серед названої кількості товтр близько 20 є безіменними.

У межах Хмельниччини товтри простягаються на 90 км, від селища Сатанів Городоцького району через територію Чемеровецького району до с. Китайгород Кам'янець-Подільського району; їхня площа становить близько 25 тис. га, з яких 15 тис. га вкриті лісами. За походженням Товтрова гряда є давнім бар'єрним рифом і геологічним утворенням Тортонаського та Сарматського морів міоценової епохи третинного періоду, що існували близько 25–14 млн років тому. Оригінальність цього рифу полягає в тому, що він складений не коралами, як більшість сучасних і викопних бар'єрних рифів світу, а рештками вапнякових водоростей (літотамній), моховаток, моллюсок, специфічних морських черв'яків (серпул) та інших організмів. У морфології Товтрової гряди чітко виділяється головна гряда й бокові горби та невеличкі пасма, що розташовані на відстані від кількох сотень метрів до десятків кілометрів. Так, ширина пасма товтр поблизу Сатанова та Дністра досягає 8–12 км, у Кам'янець-Подільському районі – 2–5 км. Головна гряда здебільшого представлена ланцюгом лінійно витягнутих горбів довжиною по 5–6 км з плоскими або майже плоскими вершинами й складена (майже виключно) літотамнієвими вапняками верхнього тортону. Поверхню пасма ускладнюють карстові форми рельєфу (воронки, печери) та хаотичне нагромадження великих і дрібних уламків скель. Абсолютні позначки гряди досягають 400 м і більше, відносні висоти – 50–60 метрів. На ділянках перетину гряди річками (Збруч, Смотрич, Мукша та ін.) відносні висоти досягають 100–150 м. Захищаючи південно-західну частину Хмельницької області, тобто

практично всю територію парку, від північних та північно-східних вітрів, Товтри сприяють більш м'якому термічному режиму «теплого Поділля». Середня температура літнього сезону є тут вищою, ніж в центральних районах області на 0,8 °С, а його тривалість – більшою на 10 днів. Сума активних температур (вище ніж 10 °С) перевищує 2600 °С. Особливо теплий мікроклімат спостерігається в долині Дністра й гирлових ділянках долин його лівих приток.

Територія в межах парку є надзвичайно багатою на мінеральні води. В північній частині території, на курорті Сатанів, є два родовища: мінеральна вода типу «Нафтуса», що подається свердловинами з силурійських відкладів; хлоридні кальцієво-натрієві води, що подаються свердловинами з відкладів верхнього протерозою. В Кам'янець-Подільському виявлено мінеральну воду гідрокарбонатно-сульфатно-кальцієвого типу. Використовують її для лікування серцево-судинної та нервової систем, а також інших хвороб, що пов'язані з рухом, зокрема остеохондрозу. По території НПП протікають 24 середні та малі річки. Західну межу парку формує р. Збруч, південну – р. Дністер.

Рослинний покрив багатий і різноманітний. У флорі вищих судинних рослин НПП «Подільські Товтри» налічують 1525 видів, з них Хвощеподібних – 5, Папоротеподібних – 15, Голонасінних – 6, Покритонасінних – 1499. У переліку видів рослин, занесених до Червоної книги України (ЧКУ) (2009), – 77 видів, які входять до 46 родів, 22 родин, 3 класів та 2 відділів. До созологічних списків міжнародного значення занесено 38 видів (МСОП – 4, Європейський список – 5, Додаток 2 Бернської конвенції – 6, ICTS – 27). Частка рідкісних видів, занесених до ЧКУ, у флорі НПП Подільські Товтри становить 5,0%, у флорі України – 1,4% (при тому, що площа парку займає лише 0,42% території України). До переліку видів, що не занесені до ЧКУ й потребують охорони в межах НПП та Хмельницької області, включено 93 види з 39 родин та 4 класів. У межах парку зростає 70 видів, які віднесено до ендемічного елементу, та 64 релікти. Варто

зазначити, що на території парку 7 видів мають північну межу поширення, зокрема шафран Гейфелів, клокичка пірчаста, астрагал монпелійський, рябчик гірський, на західній межі налічують 9 видів (ефедра двоколоса, волошка східна та ін.), на східній межі зростають 15 видів (бук лісовий, листовик сколопендровий та ін.). У флорі парку виявлено також 43 види з розірваним ареалом (диз'юнктивно-ареальні). Серед цієї групи – цибуля пряма, цибуля коса, шавлія кременецька.

Унікальність ландшафтів забезпечує зростання типових і рідкісних рослинних угруповань. На території НПП проходить східна межа букових лісів. У південній частині парку зростають ліси з дуба скельного. По всій території поширені грабово-дубові ліси з плющем звичайним, барвінком малим, цибулею ведмежою. На окремих лучних ділянках поширені типові угруповання за участю різних видів конюшини, осок, злаків. Цінні лучно-степові й степові ділянки є місцем зростання рідкісних угруповань за участю осоки низької, сеслерії Гейфлера, ковили волосистої та пірчастої. Незначні площі водного плеса малих річок вкриті лататтям білим і глечиками жовтими. Своєрідними є «висячі» (схиліві) болота з очерету звичайного та різних видів осок, ситників. Вапнякові схили скелі та лоби вкриті агломераціями ксерофітних видів. До Зеленої книги України (2009) входять, зокрема, Буковий ліс ведмежоцибулевий, Грабово-звичайнодубовий ліс скополієвий, Скельнодубовий ліс дереново-парвськоосоковий, Волосистоковилово-низькоосокова та Мечолистооманово-хейфлеровосеслерієва асоціації. Рідкісних асоціацій, які підлягають охороні – 9, природних рослинних угруповань – 5; асоціацій, що перебувають під загрозою зникнення й підлягають охороні, – 36, природних рослинних угруповань – 13; типових асоціацій, які підлягають охороні, – 6, природних рослинних угруповань – 1.

Сучасна фауна на території НПП «Подільські Товтри» почала формуватися ще в неогені, коли зменшилася площа Сарматського морського басейну та значного розвитку набули справжні степи. Із неогенового періоду

збереглися залишки дейнотеріїв, південного слона, етрусського носорога, коня, первісного зубра, оленя, ранньої форми мамонта. Фауну пізнього антропогену виявлено в багатьох місцях зазначеної території, але найкраще досліджено місце поблизу Луки Врублівецької Кам'янець-Подільського району, де знайдено залишки трьох мамонтів, первісного коня, волохатого носорога, північного та звичайного оленя. У цьому ж місці знайдено молодшу за віком ранньотрипільську фауну. До її складу входило багато диких і свійських тварин. Значний інтерес становить середньо- та пізньоголоценова фауна, представлена такими видами, як перепел, скельний голуб, звичайний шпак, костогриз, сіра ворона, деркач, вальдшнеп та грак. На підставі остеологічного матеріалу можна припустити, що на межі пізнього плейстоцену та раннього голоцену в межах Подільського національного парку сформувалася фауна хребетних, яка в трохи зміненому стані існує й нині. Сучасний тваринний світ представлений видами таких груп: Ссавці –72, Птахи – 274, Плазуни – 10 , Земноводні –12, Риби – 47, Безхребетні – 754 , з них Комахи – 651. До Червоної книги України занесено 5 видів риб, 1 – земноводних, 3 – плазунів, 20 – птахів, 28 – ссавців.

У межах НПП «Подільські Товтри» за результатами обґрунтування науковців парку створено два водно-болотні угіддя міжнародного значення: Пониззя річки Смотрич і Бакотська затока. Це дало можливість поєднати природоохоронний об'єкт з національним статусом охорони з об'єктом, який не внесено до переліку природно-заповідних територій. На території парку виявлено понад 300 стоянок давньої людини, 19 археологічних та понад 300 історико-архітектурних пам'яток.

Оцінюючи значення парку, потрібно наголосити на його агітаційно-пропагандистській та освітянсько-виховній діяльності, яка є дуже важливою для збереження й охорони природи. Вона відіграє першорядну роль у розвитку гармонійних відносин людини й природи. Саме через освіту можна сформувати сучасний світогляд на основі реальної картини світу, що

базується на усвідомленні єдності всього живого й неживого у довкіллі та цінності природного різноманіття.

Оскільки у межах парку налічують 204 населені пункти, в яких проживає понад 250 тисяч осіб, то просвітницька робота з населенням є одним з основних завдань парку. З цією метою створено музей природи, наукову бібліотеку, де проводять екскурсії, бесіди з різними верствами населення, починаючи з дошкільнят, стосовно збереження чистого довкілля, шанобливого ставлення до природи, недопустимості її знищення.

Література:

1. Дідух Я. П. Геоботанічне районування України та суміжних територій / Я. П. Дідух, Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Укр. ботан. журн. – 2003. – Т. 60, № 1. – С. 6–17.
2. Заверуха Б. В. Флора Волино-Поділля та її генезис / Б. В. Заверуха. – К. : Наук. думка, 1985. – 192 с.
3. Зелена книга України / [за заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Альтерпрес, 2009. – 448 с.
4. Зелінка С. В. Про необхідність організації регіонального Товтровоного природного парку на Поділлі / С. В. Зелінка, С. Н. Стойко // Укр. ботан. журн. – 1983. – Т. 40, №1. – С. 87–93.
5. Маринич О. М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / Маринич О. М., Пархоменко Г. О., Петренко О. М., Шищенко П. Г // Укр. геогр. журн. – 2003. – № 1. – С. 16–21.
6. Подільський природний національний парк: доцільність і проблеми створення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 23–24 вересня 1993 р.) – Кам'янець-Подільський, 1993. – 184 с.
7. Червона Книга України. Рослинний світ / за заг. ред. Я. П. Дідуха. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.
8. Червона Книга України. Тваринний світ / за заг. ред. І. А. Акімова. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 624 с.